

Міхал Патрэба

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ І САЦЫЯЛ-ДЭМАКРАТЫЯ

*(Да дыскусіі па пытаннях ідэалогіі
беларускай сацыял-дэмакратыі)*

Гродна, 2000

Нацыянальнае самаўтаесамленне можна разглядаць як адну з формаў сацыялізацыі індывідуума, г. зн. адносінаў «Я - Мы - Яны», якая існавала на працягу ўсёй гісторыі чалавецтва. Усведамленне сваёй прыналежнасці да нейкай вызначанай групы, да якой асоба захоўвае лаяльнасць і ад якой яна залежыць, гэтак жа жыццёва неабходнае, як і зацікаўленасць у выніках сваёй працы. Чалавек, як істота сацыяльная, не можа без гэтага існаваць. Таму мы мусім прымаць гэтыя адносіны як аб'ектыўную рэальнасць. Першапачаткова адносіны «Мы - Яны» тычыліся найбольш гамагенных этнасацыяльных (першабытнакамуністычных) супольнасцей, такіх як род і племя, а форму нацыяналізму яны прынялі толькі з канца XVIII стагоддзя.

Паняцце «нацыяналізм» паходзіць ад тэрміну «нацыя», пачаткі якога сягаюць аж у сіваю даўніну Старажытна-рымскай імперыі. Не разглядаючы першапачатковае значэнне гэтага тэрміна і яго зменныя канатацыі на працягу стагоддзяў [1; с. 90-94], адзначым, што сённяшняе значэнне гэты тэрмін набыў толькі падчас Вялікай французскай рэвалюцыі 1789 г.

Сёння мы жывём у свеце дзяржаў, у заходняй традыцыі - нацый. Самая вялікая супольнасць, з якой можа сябе ідэнтыфікаваць асоба, — гэта дзяржава-нацыя. Самая аўтарытэтная міжнародная арганізацыя так і называецца — Арганізацыя Аб'яднаных Нацый. Дзяржавы сёння - адзіныя суб'екты міжнароднага права. Звышнацыянальная інтэграцыя цяжка развіваецца нават там, дзе для гэтага створаны ўсе перадумовы, як у Еўрасаюзе. Адносіны «Мы-Яны» развіваюцца як паміж дзяржавамі, так і ўнутры дзяржаў, расколваючы часам грамадства і даводзячы яго да грамадзянскай вайны. Яскравы сучасны прыклад гэтаму - наступствы палітыкі Лукашэнкі для беларускага грамадства ці Мілошавіча — для югаслаўскага.

Найшырэй прынятым вызначэннем нацыяналізму з'яўляецца ідэя, што дзяржава і нацыя павінны спалучацца, і ідэя гэтая грунтуецца на дапушчэнні, што паняцце «нацыя» можа быць вызначана аб'ектыўна. Нацыяналізм і прэтэндуе на тое, што можа «...пастаўляць крытэрыі для вызначэння групы насельніцтва, якая мае законныя правы мець урад выключна для сябе, ажыццяўляць уладу ў дзяржаве і адпаведную арганізацыю супольнасці

дзяржаў. Нацыяналізм, або нацыянальная дактрына, лічыць, што чалавецтва натуральна падзелена на нацыі і што нацыі характарызуюцца некаторымі вызначальнымі прыкметамі» [2, с.1]. Хоць гэтыя характарыстыкі і дапускаюць існаванне нейкіх аб'ектыўных крытэрыяў вызначэння паняцця «нацыя», з тузін якіх можна заўжды прывесці, аднак яны не супадаюць у кожным вызначэнні і часта супярэчаць адно другому. Бо калі б гэта было не так, то чаму тады волжскія немцы лічацца часткай нямецкай нацыі, а аўстрыйцы - не? Чаму Бельгія, Іспанія, Італія - нацыі, а Саксонія, Фрысландыя, Брытанія - не? Самалі і Біафра, Тайвань - нацыі ці не? Яўрэі ў дыяспары, цыганы, курды, чорныя ў ЗША - нацыі ці не? Пералік можна працягваць бясконца.

Сэтан Ётсан, адзін з найбольш вядомых даследчыкаў нацыяналізму, сцісла сфармуляваў гэтую канцэптуальную праблему так: «Такім чынам, я вымушаны прыйсці да высновы, што немагчыма зрабіць «навуковае вызначэнне» нацыі, хоць феномен існаваў і існуе» [3, с. 5]. Сапраўды, існуе. Усе існуючыя цяпер дзяржавы - гэта дзяржавы нацыянальныя. Палітыка ўсіх краін выяўляе інтарэсы адмысловай нацыі, нават калі такая нацыя знаходзіцца яшчэ ў стадыі станаўлення. Усе войны XX стагоддзя вяліся ў імя ідэі нацыі, і ў сённяшнім свеце забіваюць людзей, выганяюць з родных гнёздаў і мясцінаў у імя гэтай ідэі.

Пераважная большасць сённяшніх дзяржаў, у тым ліку і Беларусь, не маюць адзінай гамагеннай этнічна-гістарычнай базы, таму некаторыя даследчыкі гэтага аспекту сцвярджаюць, што «нацыяналізм - гэта не абуджэнне нацыі да самаўсведамлення: ён

вынаходзіць нацыі там, дзе яны не існавалі» [4]; ці гавораць аб нацыях як «уяўных супольнасцях», паколькі яны занадта вялікія, каб быць рэальнымі супольнасцямі, заснаванымі на адносінах знаёмства [5]; ці адзначаюць, што «вялікія ананімныя супольнасці становяцца нацыямі ... праз уяўленне, і іх традыцыі трэба вынайсці» [6].

Менавіта гэтыя канстатацыі абурылі рабочую групу беларускіх сацыял-дэмакратаў у складзе М. Біча, У. Конана, М. Крукоўскага, У. Кулажанкі,

В. Скалабана, М. Чарняўскага і А. Сідарэвіча, якая была створана для ацэнкі даклада па нацыянальным пытанні ва Усходняй Еўропе, напісанага групай аналітыкаў блізкага да Фонду Альфрэда Мозэра (блізкага да Партыі працы Нідэрландаў), для міжнароднага семінару прадстаўнікоў сацыял-дэмакратычных партый Еўропы у Амстэрдаме ў 1993 годзе. У сваёй ацэнцы беларускія сацыял-дэмакраты тады сцвердзілі: «Выклікае прэрэчанне тэзіс пра тое, што «кожную нацыю трэба спачатку вынайсці». Мы не думаем, што, змагаючыся з Габсбургамі, галандцы вынайшлі сябе. Яны ведалі, што яны - галандцы: са сваёю моваю, рэлігіяй, гісторыяй, ментальнасцю. Сапраўды, нацыю іншы раз вынаходзяць. Так, бальшавікі прыдумалі малдаўскую нацыю...» (партыйны дакумент БСДГ-БСДП НГ).

Як бачым, гэтым абурэннем нададзены выраз рамантычнаму разуменню нацыі ў духу першага ідэолага і абаронцы правоў нацый вялікага немца Гердэра. І не дзіўна, бо палітыка БСДГ на той час вызначалася нацыянальна-дэмакратычнай інтэлігенцыяй у асноўным гуманітарнага кірунку. Аднак трэба адзначыць, што агульная гістарычная памяць (якую часта трэба спачатку абудзіць), моўна-культурная традыцыя (часам амаль памерлая) і вынаходніцтва не выключаюць, а дапаўняюць адно аднаго. Нельга вынайсці нацыю на пустым месцы. Гэтак жа не абавязкова самі сабой рэалізуюцца ў нацыю этнічныя перадумовы. Дарэчы, і само паняцце «этнас» з навуковага пункту гледжання няпэўнае і занадта палітызаванае, што і даказвае новая гісторыя Беларусі.

Таму і ўяўляецца, што найвыгодней разглядаць паняцці «нацыя» і «этнас» канцэптуальна як працэс, які нельга усебакова вызначыць праз статычныя і агульныя характарыстыкі.

Адзначым, што ў штодзённым ужытку слова «нацыя» выкарыстоўваецца, па меншай меры, на Захадзе Еўропы, у двух значэннях: як нацыянальная дзяржава (у назве арганізацыі ААН) і як палітычна-ідэалагічны тэрмін (у паняцці «нацыяналізм»).

Калі мы гаворым «нацыянальная дзяржава», то маем на ўвазе тыя дзяржавы, у якіх маёмасныя і палітычныя правы кіруючых класаў уроўніваюцца з правамі кіраваных, і нават правы тых апошніх становяцца для палітычнай сістэмы такіх дзяржаў настолькі важнымі, што іх нельга ігнараваць. Фармаванне такой нацыі звязана з вымушанай або ўсвядомленай, часта прыхаванай дэмакратызацыяй грамадства, скіраванай на паступовае выроўніванне палітычных мажлівасцей усіх класаў грамадства. У гэтым сэнсе нацыянальныя дзяржавы з'яўляюцца на сёння самым апошнім, хоць і не завершаным, этапам развіцця дзяржаўных грамадстваў.

У нацыяналістычных канцэпцыях паняцце «нацыя» грунтуецца на міфах, сукупнасці сімвалаў, паданняў, прымхаў і цырымоній, якія павінны ўзаконіць прэтэнзіі арганічна сфармаванай ці вынайздзенай і ўяўнай супольнасці.

Трэба адзначыць, што менавіта такія ўяўленні абгрунтавалі прэтэнзіі трэцяга стану ў абсалютысцкай Францыі, які і назваў сябе «нацыяй», г. зн. дзейным чыннікам дзяржаўнай улады. Пастулат існавання «французскай нацыі» ідэалагічна легітымизаваў якабінскую рэвалюцыйную Францыю як спадкаемцу Францыі дынастычнай. З гэтага часу адмысловы міф «нацыі» выконвае легітымизуючую, мабілізуючую і ідэнтыфікуючую функцыю і як нішто іншае фармуе калектыўную свядомасць грамадства. «Ён патрабуе аднасці, адданасці, узаемападтрымкі і самаадданасці; ён падкрэслівае агульнае

паходжанне і культурныя асаблівасці, такія як мова, фальклор і народныя мастацтвы, і калі ёсць такая магчымасць, то і нацыянальную рэлігію; ён вызначае традыцыйных і новых ворагаў і небяспекі як унутры краіны, так і звонку; ён культывуе памяць аб славе перамогаў і горычы паразаў; ён абяцае лепшую будучыню ў агульным лёсе. Міф гэты падтрымліваецца такімі сімваламі, як сцяг, герб і гімн, манументамі, памятнымі днямі і нацыянальнымі святамі. Структуры і функцыя гэтых міфаў маюць многа агульнага, аднак паводле свайго зместу яны унікальныя» [7, с. 34-35].

Прапаведнікі такіх міфаў зыходзяць, як правіла, з таго, што іх гамагенны і згуртаваны народ існуе з незапамятных часоў і да сённяшняга дня. Трэба ўспомніць, што менавіта ў Еўропе не было такога перыяду, калі б насельніцтва не змешвалася, не вымушана было міграваць з мясцовасці ў мясцовасць, з вёскі ў горад. Часам гэтая міграцыя была гвалтоўнай. Што тычыцца Беларусі, то ўспомнім, што славяне былі на нашай тэрыторыі далёка не першай хваляй прыбыльцаў, што вялікія масы людзей з Беларусі гвалтам перасяляліся ў Масковію падчас Лівонскай і Першай Паўночнай войнаў, а насельніцтва з неталерантнай Масковіі дзiesiąткамі тысяч уцякала ў Беларусь, што татары пры сваіх рэгулярных набеггах тысячы людзей гналі на поўдзень у турэцкае рабства, а таксама даволі актыўна сяліліся тут. Гэтым самым гамагенныя супольнасці ў Беларусі, як і ва ўсёй Еўропе, былі разбураныя задоўга да таго, як утварыліся дынастычныя дзяржавы. Прыток этнічна небеларускага насельніцтва ў Беларусь і эміграцыя беларусаў у іншыя краіны працягваецца і па сённяшні дзень...

Такім чынам, канцэпцыя «нацыі», або, паводле сённяшняй палітычнай тэрміналогіі, «нацыянальная ідэя», мае два аспекты: міф і працэс. І гэтым тлумачыцца той факт, што даследчыкі феномену нацыі і нацыяналізму так часта не могуць пагадзіцца паміж сабой. Таму так часта не могуць параумецца паміж сабой і сённяшнія дэмакраты, калі гаворка ідзе пра нацыянальныя праблемы. Адных палюхае слова «нацыяналізм», хоць ён сам па сабе - аб'ектыўная рэальнасць і як такі - не дрэнны і не добры; другія нізашто не могуць прызнаць першынство правоў чалавека, хоць у цяперашніх умовах толькі захаванне гэтых правоў можа забяспечыць ажыццяўленне нацыянальнай ідэі.

Як жа развівалася паступовая «нацыяналізацыя» дзяржавы? Феадальныя дынастычныя дзяржавы, якія змянілі раз'яднаныя першабытнакамуністычныя грамадствы, стварылі палітычную базу для эканамічнай і культурнай інтэграцыі вялізных тэрыторый часта з рознымі этнічнымі элементамі. Хоць пераважная большасць такіх дзяржаў узнікла ў выніку гвалту, з дапамогай агню і мяча, аднак трэба прызнаць, што ліквідацыя на неабсяжных тэрыторыях мытных бар'ераў, замірэнне несупынных міжусобіц, усталяванне адзінай юрыдычнай сістэмы і агульнадзяржаўнай сеткі шляхоў зносін стварылі перадумовы для наапаўнення капіталу, прамысловай і, нарэшце, палітычнай буржуазнай рэвалюцыі. Аднак на працягу ўсяго сярэднявечча, а таксама на пачатку новага часу дзяржава ўтаесмялялася заўжды з асобай манарха, а не з яе этнічнай базай, часам вельмі разнастайнай. Еўрапейскія дзяржавы сярэднявечча можна параўноўваць з цяперашнімі афрыканскімі дзяржавамі з іх адвольна праведзенымі межамі, з іх поліэтнічнасцю і прымітыўным, неструктураваным грамадствам. Манарх, як заваёўнік, не меў аніякіх абавязкаў перад падданымі. Таму па-свойму меў рацыю Людовік XIV, калі горда заявіў, што дзяржава - гэта ён сам. Калі б у яго час існавала паняцце «нацыя» з сённяшнім канататам, то ён, пэўна ж, сцвердзіў бы, што нацыя - гэта ён сам. Кіраваныя былі тады толькі падуладнымі, а не складнікамі нацыі, г. зн. грамадзянамі дзяржавы, у якой жылі. Кожны з іх утаясамліваў сябе толькі з найбліжэйшым акружаннем: гараджанін — з сваім месцам, вясковец — з сваім кланам ці якой-небудзь большай адзінкай, калі тая мела вызначальныя прыкметы. Падуладныя маглі выконваць службу для караля, і нікому ў галаву не прыходзіла, што можна і

наадварот: ад караля і не чакалася, што ён мае публічны абавязак служыць грамадству. У гэтым сэнсе нашыя продкі, выдаўшы ў 1588 годзе Статут Вялікага Княства Літоўскага, у якім фіксаваліся і абавязкі гаспадара ў адносінах да «всіх обывателей панства нашего», ішлі на галаву ўперадзе Заходняй Еўропы. Там нават у Францыі і Англіі канцэпцыя «дзяржавы» не была ўведзена ва ўжытак да канца XVI стагоддзя. Як і больш позні тэрмін «нацыя», слова «state» («дзяржава») было спачатку тэрмінам апазіцыі і мела значэнне палітычнай супольнасці пад зверхнасцю манарха, і апошні нёс перад гэтай супольнасцю некаторыя абавязкі [8].

Развіццё ідэі аб грамадскіх абавязках манарха можа разглядацца як першы крок у дэмакратызацыі, якая была паскорана індустрыялізацыяй. Нацыянальная ідэя ў гэтым сэнсе была адным з аспектаў вялікіх пераўтварэнняў, што пачаліся ў Заходняй Еўропе, а потым ахапілі ўвесь свет. У гэтым працэсе сілавыя рэсурсы ўлады манарха паступова пачаў цясніць капітал з яго тэхналагічнымі дасягненнямі. «Мы можам пачаць гаварыць пра нацыю тады, калі функцыянальныя ўзаемазалежнасці паміж яе рэгіёнамі, сацыяльнымі слямі і іерархічнымі ўзроўнямі становяцца дастаткова моцнымі і дастаткова абавязковымі, каб ніхто з іх не мог цалкам праігнараваць, што іншыя думаюць, адчуваюць ці жадаюць» [9].

Фармаванне нацыі - гэта працэс у вызначаным кірунку і з рознымі ўзроўнямі і фазами інтэграцыі, ён не абавязкова павінен скончыцца паспяхова. Так, фармаванне савецкай нацыі ў былым СССР скончылася поўным фіяска. І вінаваты ў гэтым, вядома, не Міхаіл Гарбачоў з яго перабудовай, а рускі імперскі, шавіністычны нацыяналізм. СССР не быў інтэрнацыянальнай дзяржавай, гэта была тая ж агрэсіўная, адсталая ва ўсіх адносінах Расійская імперыя, якая толькі прыкрывала свае планы аб заваёве ўсяго свету лозунгам пралетарскага інтэрнацыяналізму. Нават міф аб Маскве як трэцім Рыме быў рэанімаваны ў выглядзе перамяшчэння ў Маскву цэнтра міжнароднага камуністычнага руху. Партыкулярныя інтарэсы камуністычнага рускага нацыяналізму прымушалі Маскву ўстанавіць і падтрымліваць татальны кантроль за ўсімі праявамі эканамічнага, палітычнага і інтэлектуальнага жыцця ва ўсёй імперыі. Менавіта гэта і тармазіла кансалідуючыя працэсы ў савецкім грамадстве. Менавіта гэта не дазваляла адважыцца маскоўскай эліце інкарпараваць у сябе прадстаўнікоў рэгіянальных элітаў. Уключэнне ў члены Палітбюро ЦК КПСС першых сакратароў рэспубліканскіх кампартый падчас перабудовы ўжо не магло нічога змяніць. Крах настаў пры першым узрушэнні сістэмы ў 1991 годзе. Між тым сусветная практыка давала савецкім аналітыкам шматлікія прыклады інтэграцыі мясцовых элітаў у цэнтр, што, напрыклад, у Вялікабрытаніі да гэтага часу стрымлівае сепаратысцкія тэндэнцыі шатландскіх нацыяналістаў. Прыклад Савецкага Саюза паказвае, як сляпы нацыяналізм міфічнага кшталту разбурае дзяржавы і ў рэшце рэшт шкодзіць сам сабе. Чалавецтва, праўда, мае звычку не вучыцца на бліжэйшых прыкладах, а паўтараць іх зноў і зноў. Яно ўжо мела ў нашым стагоддзі дзве сусветныя катастрофы, выкліканыя ў 1914 годзе чадам шматлікіх еўрапейскіх нацыяналізмаў міфічнага кшталту, а ў 1939 годзе - нямецкім расісцкім нацыяналізмам.

Тут трэба падкрэсліць, што міфічны нацыяналізм і палітычны папулізм выдатна ўзаемадапаўняюцца. А тое, што віртуоз-папуліст Лукашэнка не выкарыстоўвае беларускі нацыяналізм у сваім змаганні з дэмакратычнай апазіцыяй, тлумачыцца тым, што ва ўмовах сённяшняй Беларусі яму дастаткова для гэтага мадыфікаванага варыянта рускага шавінізму ў выглядзе расісцкай ідэі «славянскага адзінства». Не трэба быць вялікім сацыёлагам, каб сцвердзіць, што такая яшчэ больш абстрактная, чым нацыянальная, ідэя не зможа кансалідаваць беларускае грамадства. Сфармаванае камуністычнай дактрынай прымітыўнае палітычнае мысленне яшчэ раз аказалася няплодным...

Нацыя з міфічна-ідэалістычнага пункту погляду ўяўляецца як ужо дасягнутая апошняя стадыя працэсу, як нібыта аб'яднанае цэлае, супольнікі якога роўныя (сімвалічная важнасць рэфэрэндумаў). Нацыянальная ідэя, разглядаемая як працэс, лічыць, што нацыя як культурна-сацыяльная супольнасць рухаецца ў кірунку да гэтага ідэальнага ўяўлення. Тут знаходзіцца кропка кантактавання двух падыходаў да нацыянальнай праблемы. Разглядаючы працэс фармавання нацый, можна вылучыць тры яго аспекты: разбудова ўзаемазалежнасцей паміж рознымі часткамі нацыі, іерархічныя ўзроўні і баланс уладаў, самаідэнтыфікацыя (ці лепш па-беларуску - самаўтаесамленне).

Першы аспект звычайна звязваецца з развіццём нацыянальных эканомік, якое мае сваёй перадумовай эфектыўную дзяржаўную манополію на сілавых сродкі і іх ужыванне. Падобна, што такі ж этап свайго развіцця перажывае цяпер і сусветная эканоміка. І хто супраціўляецца гэтай глабальнай тэндэнцыі, мае толькі адну дылему: заняпасці і прапасці ці актыўна ўключыцца ў працэс. Выглядае на тое, што Беларусь Лукашэнка зрабіла абсалютна няправільны выбар, і XXI стагоддзе не будзе беларускім, калі панаванне палітычнага прымітывізму ў Беларусі працягнецца яшчэ некаторы час...

Другі аспект фармавання нацый можна назваць услед за Ван дэн Бэргам [7] латэнтнай, або прыхаванай, дэмакратызацыяй, выраўнаннем балансу ўлады паміж кіруючымі і кіраванымі, сацыяльнымі класамі, цэнтрам і перыферыяй. Рост узаемазалежнасцяў усіх сацыяльных слаёў прымусіваў іх улічваць ва ўсё большай ступені ўзаемныя інтарэсы, а не толькі слабыя інтарэсы моцных, як было раней у дынастычных дзяржавах. Гэты працэс, аднак, адбываўся ў гістарычных маштабах вельмі марудна, часта канфліктна і з праліццём крыві. Пануючыя класы рабілі саступкі заўжды вельмі неахвотна. Хрэстаматыйным прыкладам латэнтнай дэмакратызацыі з'яўляецца адмена ў 1861 годзе прыгоннага права ў Расіі. Царызм вымушаны быў пайсці на гэты крок пасля паразы ў Крымскай вайне. Гэта адначасова з'яўляецца і прыкладам таго, як міждзяржаўнае суперніцтва ўплывае на ўладныя адносіны ўнутры дзяржаў. Увогуле здаецца, што Расія на працягу ўсёй сваёй гісторыі рашалася на рэформы толькі пад ціскам міжнародных абставін, каб не прапасці. Цікава, што адны і тыя ж міжнародныя катаклізмы ў больш культурных грамадствах абумоўліваюць дэмакратызацыю, а ў больш адсталых - узмацненне аўтарытарызму.

Маруднае развіццё дэмакратыі ў еўрапейскіх нацыянальных дзяржавах было паскорана ў XVIII-XIX стагоддзях паслядоўнай палітыкай уладаў, скіраванай на разбудову эканамічнай інфраструктуры, і палітыка гэтая была выклікана прычынамі эканамічнага і ваеннага парадку. Працэс гэты, аднак, уключаў у сябе і меры сацыяльнага кірунку: увядзенне абавязковай адукацыі, а пазней і сістэмы сацыяльнай бяспекі, а таксама ўнармаванне мовы. Такая нацыястваральная палітыка прымусіла нават сялян, несвядомых сваёй нацыянальнай прыналежнасці, але пазбаўленых спрадвечнай ізаляцыі, нацыянальна ідэнтыфікаваць сябе. Знамянальна, што ў Францыі, якая лічылася найвышэй інтэграванай дзяржавай у Еўропе, сяляне нават з мясцовасцей непадалёк ад Парыжа пачалі ўсведамляць сябе французамі толькі пасля 1870 года [10].

Трэці аспект фармавання нацыі - гэта зрух у адносінах паміж уладарамі і падуладнымі, паміж сацыяльнымі слаямі, паміж рэгіёнамі. У феадальных грамадствах пануючы клас не разглядаў сваіх падуладных як роўных сабе людзей. Зверствы рускіх памешчыкаў над сваімі прыгоннымі яшчэ ў сярэдзіне XIX стагоддзя прыводзілі ў жах тагачасную Еўропу. Аднак і там падуладныя разглядаліся пануючымі класамі як быдла з мовай ці прылада, бо арыстакраты не адчувалі ніякай няёмкасці, спраўляючы натуральную патрэбу, купаючыся ці ходзячы голымі ў прысутнасці служак супрацьлеглага полу [11]. Нават буржуазія, назваўшыся нацыяй і эмансціпаваўшыся, не падумала падзяліцца сваімі правамі з рабочым класам. Неад'емныя правы чалавека, за якія так зацята змагаліся

вялікія мысляры Асветніцтва, увогуле не тычыліся служак і простага народа.

Нават у 1848 годзе «Камуністычны маніфест» канстатаваў: «Рабочыя не маюць Айчыны, у іх нельга адабраць тое, чаго яны не маюць. Паколькі пралетарыят мусіць спачатку заваяваць палітычную ўладу, узяцца да нацыянальнага класа, стаць самому нацыяй, то ён застаецца яшчэ нацыянальным, хоць і ні ў якім разе не ў буржуазным сэнсе». Далей аўтары «Маніфесту» робяць выснову, што «з ліквідацыяй супярэчнасцей унутры нацый адпадзе і варожае стаўленне нацый адна да другой» [12]. На той час Маркс меў рацыю. Рабочыя не былі яшчэ ўдзельнікамі палітычнага жыцця ў сваіх краінах, бо не мелі ніякіх палітычных правоў і утаесмялялі дзяржаву не з сабой, а галоўным чынам з паліцыяй. Іх поўная галечка, як і іхняя ўспрымальнасць да новых ідэй, з тае прычыны, што яны з'яўляліся дэзарыентаванымі мігрантамі з вёскі, прывялі заснавальнікаў «навуковага сацыялізму» да высновы аб гістарычна непазбежным «інтэрнацыяналізме» пралетарыату. Міжнародны рабочы рух увогуле распачаўся з праявы салідарнасці. 28 верасня 1864 года ў Лондане быў скліканы міжнародны мітынг салідарнасці з паўсталай супраць рускага прыгнёту Польшчай-Беларуссю-Літвой, на якім было створана Міжнароднае таварыства рабочых, або I Інтэрнацыянал, які ўзяў дэвіз «Камуністычнага Маніфесту»: «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!» Уся гісторыя Першага і Другога Інтэрнацыяналаў звязана з барацьбой за міжнародную салідарнасць рабочага класа. У час франка-прускай вайны Аўгуст Бебель і Вільгельм Лібкнехт галасавалі супраць ваенных крэдытаў, патрабавалі міру з Французскай рэспублікай, а выступленні рабочага класу ў Англіі паскорылі прызнанне брытанскім урадам гэтай рэспублікі. Лонданскі кангрэс II Інтэрнацыянала ў 1896 годзе прыняў рэзалюцыю аб праве нацый на самавызначэнне, асудзіў каланіяльную палітыку буржуазіі.

З пралетарскім інтэрнацыяналізмам заснавальнікі міжнароднага рабочага руху звязвалі спадзяванні, што міжнародная салідарнасць рабочага класа не дапусціць вайны. У 1914 годзе стала ясна, што гэтага не здарылася. Нацыянальная ідэнтыфікацыя сацыялістычных партый аказалася мацнейшай за класавую салідарнасць праз нацыянальныя межы [13]. Чаму ж рабочы клас пачаў утаесмяляць сябе з сваёй нацыяй насуперак сваёй класавай «інтэрнацыяналістычнай» ідэалогіі?

З 1825 года ў Англіі, а потым і ў іншых краінах Еўропы пачалі дзейнічаць і мацавацца рабочыя прафесійныя арганізацыі. У 30-х гг. XIX ст. узнікаюць палітычныя пралетарскія арганізацыі і рухі (самы масавы — чартызм у Вялікабрытаніі). Найвялікшым дасягненнем рабочага руху гэтага часу з'явілася заснаванне ў шэрагу еўрапейскіх краін сацыял-дэмакратычных рабочых партый, найбуйнейшай і найактыўнейшай з якіх была Сацыял-дэмакратычная партыя Германіі, створаная 23 траўня 1863 года пры рашаючым удзеле яе першага «Прэзідэнта» Фердынанда Ласалы (тады яна насіла назву «Агульнага нямецкага рабочага саюза», Сацыял-дэмакратычнай рабочай партыяй яна стала называцца з 1869 года). Прафсаюзны рух краіны знаходзіўся пад яе вызначальным уплывам. Пануючыя класы бачылі ў росце ўплыву сацыял-дэмакратычнага руху пагрозу для існуючага выгаднага ім парадку і імкнуліся ўсімі даступнымі ім сродкамі абмежаваць гэты рост. 19 кастрычніка 1878 года райхстаг 221 голасам супраць 149 прыняў закон, які забараняў дзейнасць сацыял-дэмакратычнай партыі. Адначасова ўрад канцлера Бісмарка паспрабаваў перахапіць палітычную ініцыятыву, уздымаючы лозунгі сацыял-дэмакратыі да сваіх праграмных. За 10 дзён да прыняцця гэтага закона Бісмарк заявіў у райхстагу, што персанальна будзе падтрымліваць любую спробу «палепшыць лёс рабочых, уключаючы аб'яднанні для паляпшэння становішча рабочых, з тым каб дабіцца для рабочых большай долі ў прыбытках прамысловасці і каб скараціць наколькі мажліва час іх працы» [14].

I кайзераўская Германія першай з капіталістычных краін увяла ў сябе сацыяльнае

заканадаўства: 1883 — страхаванне ад хвароб, 1884 — страхаванне ад няшчасных выпадкаў, 1889 — па старасці, інваліднасці і г. д. Следам за Германіяй у хуткім часе пайшлі і іншыя капіталістычныя краіны. Аднак у самой Германіі бісмаркаўскія законы не змаглі стрымаць рост уплыву сацыял-дэмакратыі, бо ў вачах рабочага класа яны былі тым, чым і былі: вымушанай саступкай уладных класаў патрабаванням працоўных, артыкуляваным сацыял-дэмакратыяй. У выніку росту ўплыву сацыял-дэмакратыя ў краіне паспяхова пераадолювала рэпрэсіі і палітычныя перашкоды. На кожных выбарах у райстаг праходзіла ўсё больш сацыял-дэмакратаў. Нарэшце ў 1890 годзе Бісмарк вымушаны быў пайсці ў адстаўку, а дзейнасць «сацыялістычнага» закону не была прадоўжана, і ён бясплаўна «пачыў у бозе».

Апошняя чвэрць XIX стагоддзя была тым часам, калі ў большасці заходнееўрапейскіх краінаў рабочыя і сацыялістычныя партыі мала-памалу, але няўхільна ўключаліся ў свае нацыянальныя палітычныя сістэмы. Працоўныя пачалі займаць сваё годнае месца ў сваёй уласнай нацыянальнай дзяржаве. Перад Першай сусветнай вайной сацыялістычныя партыі амаль ва ўсіх заходнееўрапейскіх дзяржавах удзельнічалі ў працы сваіх парламентаў. І — о, парадокс! — усе яны галасавалі за ваенныя крэдыты, г. зн. дапамагалі развязаць Першую сусветную вайну. І гэта насуперак «інтэрнацыянальнай» прыродзе пралетарыяту! Не змаглі аўтары «Маніфесту» прадугледзець наступствы «нацыяналізацыі» рабочага класу. Не ўсё, аказваецца, вызначаецца эканамічнымі прычынамі і супярэчнасцямі... Заклікі і дзеянні «сапраўдных» марксістаў тыпу ленінскіх бальшавікоў ператварыць вайну сусветную ў войны грамадзянскія былі ажыццёўленыя толькі ў Расіі, і вынікі гэтага мы адчуваем на ўласнай скуры да гэтага часу, і яны не патрабуюць каментару...

Пры гэтым трэба адзначыць, што поўная інтэграцыя рабочага класу, як і яго авангарду - сацыял-дэмакратычных партый, - у заходнееўрапейскія нацыянальныя дзяржавы адбывалася адначасова з пераходам іх на стадыю т. зв. «Welfare State» - «дзяржавы ўсеагульнага дабрабыту» - у выніку новай нацыянальнай інтэграцыі, абумоўленай наступствамі вайны. Хіба што не патрабуе доказу той факт, што такія дзяржавы на сённяшні дзень найдалей прайшлі па шляху фармавання нацый, чым любая іншая дзяржава свету, намнога далей, чым ЗША. І гэты працэс не толькі вызначаецца, але і абумоўліваецца ростам уплыву сацыял-дэмакратычных партый. У такіх дзяржавах высокі ўзровень нацыянальнай інтэграцыі прывёў нацыяналізм, як здавалася, на стадыю замірання, і гэтая акалічнасць спрыяла еўрапейскай інтэграцыі і кштальванню агульнаеўрапейскай звышнацыянальнай інтэграцыі. Аднак, як паказвае развіццё падзей апошняга часу, «будаўніцтва» Еўропы - гэта ўсё яшчэ поле для суперніцтва нацый. Да еўрапейскай «нацыі» шлях яшчэ доўгі і цяжкі, нават калі гэтае будаўніцтва не выйдзе за межы сённяшняга Еўрапейскага Саюза. Да таго ж працэс гэты абцяжарваецца ажыўленнем радыкальных нацыяналістычных настрояў пэўнай часткі грамадства гэтых краінаў з прычыны наяўнасці ў іх вялікай колькасці эмігрантаў, гасстарбайтэраў і ўцекачоў, якія вельмі марудна інтэгруюцца ў адпаведныя грамадствы.

Аналізуючы развіццё нацый у Еўропе, трэба ўлічваць рэзкае адрозненне паміж Усходняй і Заходняй яе часткамі. Самай лепшай ілюстрацыяй гэтага адрознення з'яўляецца часта назіраная адсутнасць або слабасць «грамадзянскай супольнасці» ў краінах Усходняй Еўропы. Гэты факт абумоўлівае дамінацыю дзяржавы ва ўсіх сферах грамадскага жыцця і знаходзіць свой выраз у маніпалізацыі дзяржавай усіх сродкаў улады і сфераў сацыяльнага жыцця: да мастацтва і гуманітарных навук уключа. Зразумела, што ў краінах, дзе да ўлады прыйшлі прадстаўнікі старога камуністычнага мыслення, яны прыкладаюць усе намаганні, каб перашкодзіць самаарганізацыі грамадства, праявай якой і ёсць нацыяналізацыя дзяржавы. Менавіта гэтым тлумачыцца

зацятая вайна лукашысцкага клану супраць любых формаў беларускага нацыянальнага жыцця. Хоць рэжым мог бы выкарыстаць нацыянальныя памкненні грамадства для ўмацавання свайго становішча, аднак ён не толькі не робіць гэтага, але і актыўна з імі змагаецца, насаджаючы ў Беларусі па сутнасці рускую імперыялістычную ідэю, бо беларусізацыя ўсіх сфераў грамадскага жыцця азначала б у нашых умовах непазбежную дэмакратызацыю дзяржавы з усімі наступствамі для рэжыму. Будаўніцтва нацыянальнай дзяржавы мае сваёй мэтай уключэнне ўсіх слаёў грамадства ў палітычнае жыццё, г. зн. забеспячэнне правоў чалавека, паздзел і ўсамастойванне галін улады, улік інтарэсаў усіх, нават самых нешматлікіх груп і г. д. А гэта, натуральна, не ўваходзіць у намер цяперашняй уладнай клікі, бо яе мэта - не забяспечваць нацыянальны інтарэс, а, абапіраючыся на падтрымку рускіх шавіністычных сілаў, застацца як мага даўжэй пры ўладзе, нават цаной ліквідацыі беларускай дзяржаўнасці.

Не спыняючыся на прычынах узнікнення такой сітуацыі ў Беларусі, адзначым той факт, што яна характэрная для большасці дзяржаў, якія паўсталі на другах камуністычнай імперыі. У гэтых краінах фармаванне нацыянальнай дзяржавы мусіць ісці іншымі шляхамі, чым у Заходняй Еўропе: ім трэба як мага хутчэй прайсці шлях, на які той другой палавіне Еўропы спатрэбілася некалькі стагоддзяў.

Працэс гэты ў Беларусі запавольваецца палітычнай, эканамічнай і інфармацыйнай залежнасцю ад імперскай Расіі, якая не зацікаўлена ў паўстанні на сваіх заходніх рубяжах дэмакратычнай нацыянальнай дзяржавы; наяўнасцю вялікай долі сельскага запрыгоненага дзяржаўным феадалізмам насельніцтва, а таксама шматлікіх дэкаласаваных групаў, слабым распаўсюджваннем дэмакратычных ідэй і г. д.

Зыходзячы з таго, што працэс нацыянальнай інтэграцыі ў сучасных умовах з'яўляецца адначасова падставай фармавання дэмакратычнага салідарнага грамадства, нацыянальная ідэя павінна быць складовай часткай сацыял-дэмакратычнай тэорыі і практыкі. Усе мэты сацыял-дэмакратыі могуць быць дасягнуты толькі пры грамадскім кансэнсусе, дзяржаўнай каардынацыі і прымусе. Бо толькі ў такіх умовах багатыя і здаровыя будуць дзяліцца сваімі прыбыткамі з патрабуючымі дапамогі грамадзянамі і гэтым самым захоўваць сацыяльны мір і згоду ў грамадстве, што, аднак, адпавядае і інтарэсам заможных слаёў. Нездарма самыя стабільныя нацыянальныя дзяржавы тыя, у якіх моцныя сацыял-дэмакратычныя партыі.

Натуральна, што падыходы да нацыянальных праблем ужо з прычын гістарычнага развіцця павінны быць розныя ў сацыял-дэмакратыі заходнееўрапейскіх краін і, скажам, Беларусі. Тыя ўжо забыліся на праблемы, якія стаялі перад іхнімі грамадствамі і былі паспяхова вырашаны ўжо многа гадоў, калі нават не стагоддзяў, таму назад і якія актуальныя сёння для Беларусі. Заходняя сацыял-дэмакратыя канфрантуецца з нацыянальнымі праблемамі зусім іншага кшталту, чым беларуская.

Тут неабходна адзначыць, што ідэя аб'яднанай Еўропы ўжо звыш ста гадоў з'яўляецца прадметам дыскусіі і ідэалагічных напрацовак нямецкай сацыял-дэмакратыі. Яшчэ ў 1866 г. у Ляйпцыгскім праекце Праграмы Усеагульнага Рабочага Саюза, яе распрацоўшчыкі, верныя пралетарскаму інтэрнацыяналізму, мэтай Рабочай партыі называлі «салідарную еўрапейскую дзяржаву». З першых дзён існавання СДПГ патрабаванне міжнароднай салідарнасці і аб'яднання Еўропы стала часткай партыйнай ідэалогіі. Наколькі гэтае патрабаванне падзялялі іншыя сацыял-дэмакратычныя партыі Еўропы, сведчыць опус Уладзіміра Леніна «О лозунге Соединённых Штатов Европы», у якім ён, імкнучыся падарваць уплыў сацыял-дэмакратыі на аб'яднанне Еўропы, рэзка выказаўся супраць аб'яднання Еўропы на сацыял-дэмакратычных пачатках, прапануючы замест гэтага уталічнае яднанне ў выніку ўсеагульнай пралетарскай рэвалюцыі. У гайдэльбергскай Праграме СДПГ 1925 года сцвярджалася, што нямецкая сацыял-

дэмакратыя «выступае за стварэнне еўрапейскага эканамічнага адзінства, якое стала неабходным па эканамічных прычынах, за стварэнне Злучаных Штатаў Еўропы, каб дасягнуць праз гэта салідарнасці інтарэсаў народаў усіх кантынентаў». Нават пад час змрочнага панавання фашызму нямецкія сацыял-дэмакраты не пераставалі працаваць на будучыню Салідарнай Еўропы. Так, Віллі Брандт пісаў у нарвежскай эміграцыі ў 1942 годзе: «Толькі салідарнае еўрапейскае рашэнне можа зняць старую супярэчнасць паміж нацыянальнымі інтарэсамі бяспекі асобнай краіны і працягам эканамічнага, сацыяльнага і культурнага развіцця ва ўсёй Еўропе... Даласаванне нацыянальнага суверэнітэту да агульных еўрапейскіх інтарэсаў не павінна азначаць небяспеку для свабоды і самастойнасці асобнай нацыі. Патрабаванне еўрапейскага адзінства ўключае ў сябе неабходнасць адкінуць прымітыўныя погляды, што быццам уласную бяспеку можна сцвердзіць толькі барацьбой супраць іншых. Намнога саліднейшая бяспека, гэта бяспека паміж народамі, якая ўлічвае права на жыццё і жыццёвыя інтарэсы ўсіх нацый»[21].

Такім чынам, сённяшняя аб'яднаная Еўропа - у вялікай ступені плён шматгадовай працы і адно з найвялікшых дасягненняў еўрапейскай сацыял-дэмакратыі. Цяпер яна павінна вырашаць дылему захавання нацыянальнай ідэнтычнасці ў аб'яднанай Еўропе з адначасовым уключэннем у свае грамадствы шматлікіх іншанацыянальных аўтсайдэраў у сваіх краінах, а таксама развіваць мультыкультурную разнастайнасць сваіх нацый. Ад вырашэння гэтай дылемы залежыць інтэграцыя ўсёй Еўропы і мір ва ўсім свеце.

Акрамя таго, заходнееўрапейскія нацыі занепакоеныя насіленнем нацыянальнай варожасці ва Усходняй Еўропе, якая прыводзіць да крываваых міжнацыянальных канфліктаў з патокамі соцень тысяч уцекачоў у стабільныя заходнееўрапейскія краіны. Утрыманне выгнанцаў, а таксама адбудова разбураных міжнацыянальнымі войнамі гаспадарак ваяваўшых краін патрабуюць вялікіх матэрыяльных выдаткаў з боку Захаду, бо рэзкі перапад ва ўзроўнях жывяцца на Захадзе і ўсходзе Еўропы не дазволіць спыніць паток на гэты раз эканамічных эмігрантаў на Захад. Пры гэтым трэба адзначыць, што не ўсё грамадства ў заходнееўрапейскіх краінах схільна вітаць ці адносіцца хоць бы індывідуальна да інтэграцыі прыбыльцаў у свае грамадствы. Так, у Германіі не спыняюцца варожыя выхадкі супраць іншаземцаў з боку радыкальных нацыяналістаў, якія часцей за ўсё з'яўляюцца сацыяльнымі аўтсайдэрамі. Вось і апошняя ініцыятыва ўладнай Сацыял-дэмакратычнай партыі Германіі аб наданні туркам і гастарбайтэрам іншых нацыянальнасцяў статусу германскіх грамадзянаў пры адначасовым захаванні грамадзянства краіны іх паходжання сустрэла рэзка адмоўную рэакцыю як усіх буржуазных партый, так і значнай часткі грамадства, што пацвердзілі вынікі нашага вуснага апытання на вуліцах Кельна і Мюльгайма ў студзені 1999 года.

Таму падыход сацыял-дэмакратыі заходнееўрапейскіх краін да нацыянальных праблем, якія непакояць сённяшні свет, выяўляецца ў намаганнях звесці нацыянальныя праблемы да першаасновы - правоў чалавека і сацыяльна-эканамічных умоў, а дзяржаўныя межы пазбавіць статусу перашкоды для міжнацыянальных і нацыянальна-нацыянальных кантактаў. Усё гэта, на іх думку, павінна прытуліць вастрыню нацыянальных праблем.

Што ж тычыцца беларускай сацыял-дэмакратыі, то адпаведна актуальнасці нацыянальнай праблемы ў Беларусі беларускія сацыял-дэмакраты ніколі не выпускалі гэтую праблему з поля зроку. Ужо ў Праграмнай заяве Устаноўчага з'езду Беларуская Сацыял-Дэмакратычная Грамада выступіла за поўную дзяржаўную незалежнасць Рэспублікі; «за адраджэнне і развіццё беларускай мовы і культуры, за аднаўленне гістарычнай і самасвядомасці, за цесныя культурныя сувязі з

беларусамі за межамі БССР»; а таксама «за забеспячэнне права на культурную дзейнасць, а таксама права на навучанне і выхаванне на роднай мове ўсім нацыянальным супольнасцям Рэспублікі»; «за рэлігійную свабоду і раўнапраўе, за культурную і духоўную талерантнасць». У гэтай жа заяве БСДГ называе сябе «партыяй абароны правоў і свабод чалавека» [15].

У першай Праграме БСДГ «Крок за крокам», прынятай 20 снежня 1992 года, першай з мэтай партыі называлася «сцверджанне правоў і свабод чалавека», вызначалася і нацыянальная функцыя Грамады, якая называлася «патрыятычнай»: «Патрыятычная функцыя Грамады ў тым, што мы баронім суверэнныя правы народа Беларусі, Беларускай дзяржавы, яе незалежнасць». У асобных раздзелах, асабліва ў раздзеле «Адукацыя, выхаванне, культура», утрымваліся і асноўныя палажэнні па кшталтаванні нацыянальнай свядомасці, а ў раздзеле «Наша дзейнасць і праграма» выказвалася жаданне, «каб была адраджана нацыянальная самасвядомасць беларускага народа», а таксама «каб усе нацыянальныя групы ў Беларусі жылі ў згодзе» [16].

Праграма Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі «Народная Грамада», праўнай і ідэйнай пераемніцы БСДГ, прынятая на Аб'яднаўчым з'ездзе БСДП 29 чэрвеня 1996 года, на першае месца ў сваіх задачах ставіла, зноў жа, сцверджанне правоў і свабод чалавека, абарона інтарэсаў і правоў людзей наёмнай працы і 6 з 18 сфармуляваных мэтай прысвяціла нацыянальнаму пытання, пачынаючы ад беларускай мовы і культуры і заканчваючы забеспячэннем правоў нацыянальных меншасцей. Раздзел «Адукацыя, выхаванне, культура» амаль слова ў слова паўтарыў усе палажэнні папярэдняй праграмы, толькі катэгарычнае «мы будзем выступаць за тое, каб выхаванне і навучанне ў дашкольных установах і школах усіх тыпаў і ўзроўняў вялося на беларускай мове» першай праграмы было заменена на больш рэалістычнае «мы выступаем за тое, каб выхаванне і навучанне ў дашкольных установах і школах усіх тыпаў і ўзроўняў паступова пераводзілася на беларускую мову».

Такім чынам, нацыянальная праблематыка насуперак сцверджанням некаторых крытыкаў з нацыяналістычнага лагера займае ў новай праграме большае месца, чым у старой. Хоць трэба адзначыць, што падыход да гэтай праблематыкі ўсё яшчэ вызначаецца старымі стэрэатыпамі нацыянальна-дэмакратычнага рамантычнага кшталту. Так, усе гэтыя дакументы сцвярджаюць неабходнасць «адраджэння нацыянальнай самасвядомасці», забываючыся ці свядома выпускаючы з поля зроку той факт, што нацыянальная свядомасць узнікае і магчыма толькі ў нацыянальнай дзяржаве дзякуючы паслядоўнай дзяржаўнай эканамічнай, сацыяльнай і культурнай палітыцы. Таму правільней было б гаварыць пра фармаванне ці кшталтаванне нацыянальнай свядомасці: нельга адраджаць тое, што не магло стацца. Тое, што аўтары Заявы і абедзвюх праграмаў выдаюць за нацыянальную самасвядомасць, з'яўляецца свядомасцю этнічнай, на якой часцей за ўсё і грунтуецца нацыянальнае самаўтаесамленне. Гэтая этнічная самаідэнтыфікацыя ўжо даўно існуе ў свядомасці беларусаў. І яна прыродзе ў стадыю нацыянальнай самасвядомасці тады, калі «тутэйшыя» і тыя, хто лічыць сябе беларусамі, перастануць утаесамляць дзяржаву з АМАПам, міліцыяй, карумпаваным усемагутным і пыхлівым чыноўнікам, дэмагогам-прэзідэнтам. Калі яны атрымаюць магчымасць і навучацца ўплываць на прыняцце рашэнняў на дзяржаўным узроўні, кантраляваць мясцовую ўладу. Гэта значыць, калі будзе пабудавана нацыянальная дзяржава. У пабудове нацыянальнай дзяржавы і заключаецца, на наш погляд, сутнасць любой, у тым ліку і беларускай, нацыянальнай ідэі. Будаўніцтва нацыянальнай дзяржавы з'яўляецца імпліцытнай мэтай беларускай сацыял-дэмакратыі, паколькі толькі ў нацыянальнай дзяржаве, як паказвае ўся гісторыя чалавецтва ўвогуле і сацыял-дэмакратыі ў прыватнасці, можа быць ажыццёўленая

сацыял-дэмакратычная ідэя аб усеагульным дабрабыце, свабодзе і салідарнасці.

Застаецца дадаць, што ў гэтым рэферата адлюстраваныя падыходы да нацыянальных праблем у сённяшнім свеце як беларускіх сацыял-дэмакратаў, так і заходнееўрапейскай сацыял-дэмакратыі, сфармуляваныя і ўдакладненыя на міжнародным семінары «Народы, нацыі і дэмакратыя», арганізаваным сацыял-дэмакратычнымі партыямі Нідэрландаў, Аўстрыі, Швецыі і Германіі ў Амстэрдаме 27-28 лістапада 1993 года [18], а таксама ўласныя думкі і высновы аўтара.

Спіс выкарыстанай літаратуры:

1. Уайт Ф. Л. Што ёсць нацыянальнасць? // Беларускі гістарычны агляд, Т. 1, Сш. 1, Мінск, 1994.
2. Elie Kedourie. Nationalism, Praeger, New York, 1961.
3. Hugh Seton-Watson. Nations and States: an Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism, Methuen, London, 1977.
4. Ernest Gellner. Nations and Nationalism, Basil Blackwell, Oxford, 1983.
5. Benedikt Anderson. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, Verso, London and New York, 1991, rev. ed.
6. E. I. Hobsbawm. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
7. Godfried van Benthem van den Berg. We and They: Dilemma's and Dynamics of Nationalism. In: Peoples, Nations and Democracy, Alfred-Mozer Stichting, Amsterdam, 1993.
8. Quentin Skinner. The Foundations of Modern Political Thought, 2 Vol., Cambridge University Press, 1978.
9. Norbert Elias. Processes of State-Formation and Nation-Building, Transactions of the 7th World Congress of Sociology, Varna, 1970, Vol. III, International Sociological Association, Sofia, 1970.
10. Eugen Weber. Peasants into Frenchmen; The Modernization of Rural France, Standford University Press, Standford, 1976.
11. Norbert Elias. The Civilizing Process, Vol. I. The History of Manners, Basil Blackwell, Oxford, 1978.
12. Karl Marx, Friedrich Engels. Manifest der kommunistischen Partei, Dietz Verlag, Berlin, 1979.
13. Kenneth N. Waltz. Man, the State and War: a Political Analysis, Columbia University Press, New York and London, 1959.
14. Michael Schneider. Kleine Geschichte der Gewerkschaften, Verlag Dietz Nachf., Bonn, 1989.
15. Матэрыялы Устаноўчага з'езду Беларускай Сацыял-дэмакратычнай Грамады 2-3 сакавіка 1991 года, Мінск.
16. Крок за крокам. Праграма беларускай Сацыял-дэмакратычнай Грамады. Прынята на II з'ездзе БСДГ 20 снежня 1992 года. Мінск.
17. Праграма Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі (Народнай Грамады). Мінск, 1998
18. Peoples, Nations and Democracy, Alfred Mozer Stichting, Amsterdam, 1993.
19. Rasma Karklins, Ethnic Relations in the USSR, Allen & Unwin, Inc., Boston, 1986.
20. Энтані Д. С. Сміт. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі. Беларускі Фонд Сораса. Мінск, 1995.
21. Sozialdemokrat Magazin. SPD-Parteivorstand. Bonn, 1988.